

دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم
دانشکده تربیت مدرس قرآن مشهد

پایان نامه کارشناسی ارشد

رشته علوم قرآن مجید

موضوع:

معناشناسی واژگان مربوط به حوزه‌ی

فقه سیاسی در قرآن کریم

استاد راهنما:

دکتر مجتبی نوروزی

نگارنده:

هادی قائمی منش

شهریورماه ۱۳۹۷

دستورالعمل

دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم

دانشکده تربیت مدرس قرآن مشهد

پایان نامه کارشناسی ارشد

رشته علوم قرآن مجید

موضوع:

معناشناسی واژگان مربوط به حوزه‌ی

فقه سیاسی در قرآن کریم

استاد راهنما:

دکتر مجتبی نوروزی

نگارنده:

هادی قائمی منش

شهریورماه ۱۳۹۷

کلیه حقوق مادی و معنوی این پایان نامه متعلق به

دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم – دانشکده تربیت مدرس قرآن مشهد

می باشد.

چاپ پایان نامه و استخراج مقاله از پایان نامه باید به نام

دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم – دانشکده تربیت مدرس قرآن مشهد

با تأیید استاد راهنما و با مجوز معاونت پژوهشی دانشگاه باشد.

تقدیم

به پیشگاه منور و مقدس حضرت بقیه الله الاعظم، صاحب
الزمان (عجل الله فرجه) و نائب بر حق ایشان، مقام معظم
رهبری حضرت آیه الله سید علی خامنه‌ای (حفظه الله).

تقدیر

با حمد و سپاس بی کران به درگاه خداوند منان که توفیق به پایان رساندن این پژوهش را به اینجانب ارزانی داشت.

برخود لازم می دانم به موجب «من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق» از همه کسانی که بنده را در به ثمر رسیدن این پژوهش یاری نمودند، تقدیر و تشکر به عمل آورم و عافیت و عاقبت بخیری را برای آنان آرزو کنم؛

به ویژه

از راهنمائی‌ها، تشویق‌ها و دلگرمی‌های استاد ارجمندم جناب آقای دکتر نوروزی که با لطف بسیار و سعی صدرشان بنده را مورد راهنمایی و هدایت قرار دادند.

اما تشکر و سپاس از همسرم از جنسی دیگر است، چرا که اگر شکیبائی، همراهی و صمیمیت حضورشان نبود، این پایان نامه به انجامی خوش نمی رسید.

و من الله التوفیق

چکیده

بسیاری از لغات از زبان‌های دیگر وارد قرآن کریم شده، از جمله واژه‌هایی که قبل از اسلام نیز مورد استفاده بوده است ولی بعد از نبوت پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) با توجه به تشکیلات سیاسی - اسلامی، معنای واژه‌ها از معنای لغوی به معنای اصطلاحی توسعه یا تضییق پیدا کرده است؛ مثلاً واژه‌ی حکم و حکومت که در لغت به معنای امر کردن آمده است، بعد از اسلام و تشکیل حکومت اسلامی به معنای قانون اسلام است که به تشکیلات سیاسی و شئونات پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) و ائمه اطهار (علیهم السلام) و خلفای اسلامی، تغییر و توسعه پیدا کرده است.

پژوهش حاضر به روش توصیفی - تحلیلی به بررسی معناشناسی برخی واژگان مربوط به حوزه‌ی فقه سیاسی (ظلم، استکبار، ولی، حکم) با هدف تبیین واژه‌های فقهی - سیاسی در قرآن کریم در دوران قبل از اسلام و بعد از اسلام می‌پردازد. از یافته‌های این پژوهش آن است که برخی از واژه‌هایی که در قرآن کریم وجود دارد، قبل از اسلام نیز مورد استفاده بوده است اما معنای بسیاری از واژه‌ها توسعه، تضییق و یا تغییر پیدا کرده است.

واژگان کلیدی

قرآن کریم، معناشناسی، فقه سیاسی، توسعه معنایی، تحول معنایی.

دلالة المفردات المتعلقة بمجال الفقه السياسي في القرآن الكريم

ملخص

العديد من الكلمات بلغات أخرى قد دخلت في القرآن الكريم، بما في ذلك الكلمات المستخدمة قبل الإسلام، و لكن بعد نبوة الرسول الأكرم (صلى الله عليه وآله)، حسب المنظمة السياسية الإسلامية، قد تطور أو تضيق معني هذه الكلمات الى المعني المصطلح. على سبيل المثال كلمة الحُكم و الحكومة التي تعني (التأمر)، هي بعد الإسلام و تشكيل الدولة الإسلامية قد تغيرت و تطورت بمعني قانون الإسلام، الذي يشير إلى المنظمة السياسية و شئونات النبي الأكرم (صلى الله عليه وآله) والأئمة الأطهار (عليهم السلام) و خلفاء الإسلام.

يسعي هذا البحث من خلال المنهج الوصفي و التحليلي لدراسة دلالات بعض المفردات المتعلقة بمجال الفقه السياسي (الظلم، الإستكبار، ولي، الحُكم) بهدف شرح المصطلحات الفقهية و السياسية في القرآن الكريم في الفترتين ما قبل الإسلام و ما بعد الإسلام. نتائج هذا البحث هي أن بعض الكلمات الموجودة في القرآن الكريم قد استُخدمت قبل الإسلام، لكن معاني العديد من المصطلحات قد تطورت أو تضيققت أو تغيرت.

الكلمات الرئيسية

القرآن الكريم، علم الدلالة، الفقه السياسي، التطور الدلالي، التحول الدلالي.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
مقدمه.....	۱
کلیات و طرح تحقیق.....	۳
۱- بیان مسئله.....	۳
۲- اهمیت و ضرورت تحقیق.....	۴
۳- اهداف تحقیق.....	۴
۴- پیشینه تحقیق.....	۴
۵- سؤالات تحقیق.....	۵
۱- ۵- سؤالات اصلی:.....	۵
۲- ۵- سؤالات فرعی:.....	۵
۶- فرضیه‌های تحقیق.....	۵
۱- ۶- فرضیه‌های اصلی:.....	۵
۲- ۶- فرضیه‌های فرعی:.....	۵
فصل اول: معناشناسی فقه سیاسی	
۱-۱- کلیات معناشناسی.....	۸
۱-۱-۱- تعریف معناشناسی قرآن کریم.....	۸
۱-۱-۲- چستی معناشناسی.....	۱۰
۱-۱-۳- انواع معناشناسی.....	۱۱
۱-۱-۳-۱- معناشناسی تاریخی.....	۱۱
۱-۱-۳-۲- معناشناسی توصیفی در قرآن.....	۲۱
۱-۲- چستی و قلمرو فقه سیاسی.....	۲۸

- ۱-۲-۱- چپستی فقه سیاسی ۲۸
- ۱-۲-۲- فقه سیاسی در منظومه دانش‌های سیاسی ۲۸
- ۱-۲-۳- قلمرو فقه حکومتی ۲۹
- ۱-۲-۳-۱- رویکرد فقه سنتی (فقه موضوعات سیاسی) ۲۹
- ۱-۲-۳-۲- رویکرد متفکرین روشنفکر (فقه معاملات) ۲۹
- ۱-۲-۳-۳- رویکرد مکتب‌گرا (فقه المنظمات شهید صدر) ۳۱
- ۱-۲-۳-۴- رویکرد عام فقهی (فقه الولاية) ۳۲
- ۱-۳- تاریخ فقه سیاسی ۳۵
- ۱-۳-۱- تاریخ فقه سیاسی شیعه ۳۵
- ۱-۳-۱-۱- دوره اول: دوره حضور معصوم ۳۵
- ۱-۳-۱-۲- دوره دوم: دوران غیبت؛ از قرن ۳ تا قرن ۷ (دوران تقیه) ۳۶
- ۱-۳-۱-۳- دوره سوم: از قرن ۷ تا قرن ۱۰؛ دوره رشد فقه سیاسی ۳۷
- ۱-۳-۱-۴- دوره چهارم: از قرن ۱۰ تا ۱۳؛ دوره رکود و بازسازی ۳۹
- ۱-۳-۱-۵- دوره پنجم: قرن ۱۴؛ دوره شکوفایی فقه سیاسی ۴۰
- ۱-۴- مبانی فقه سیاسی ۴۳
- ۱-۴-۱- مبانی کلامی ۴۳
- ۱-۴-۱-۱- توحید ۴۳
- ۱-۴-۱-۲- نبوت ۴۴
- ۱-۴-۱-۳- عصمت و امامت ۴۵
- ۱-۴-۱-۴- جبر و اختیار ۴۵
- ۱-۴-۲- مبانی معرفت‌شناختی ۴۶
- ۱-۴-۲-۱- منابع معرفت ۴۶

۴۸ ..... صدق ۱-۴-۲-۲

۴۸ ..... روش‌شناسی فقه حکومتی ۱-۴-۳

فصل دوم: معناشناسی ظلم

۵۲ ..... معنای ظلم ۲-۱

۵۲ ..... تاریکی ۲-۱-۱

۵۳ ..... آسیب و آزار و غضب ۲-۱-۲

۵۳ ..... نقصان ۲-۱-۳

۵۳ ..... قرار گرفتن چیزی در غیرجایگاه خود ۲-۱-۴

۵۵ ..... روابط معنایی ظلم در زبان عربی ۲-۲

۵۶ ..... مروری بر کاربردهای قرآنی ریشه ظلم ۲-۳

۵۷ ..... خروج از جایگاه حقیقی ۲-۳-۱

۵۸ ..... سایه بان ۲-۳-۲

۵۹ ..... تیرگی و ابهام ۲-۳-۳

۶۱ ..... امر پنهان در تقابل با امر آشکار ۲-۳-۴

۶۱ ..... نتیجه ۲-۴

فصل سوم: معناشناسی استکبار

۶۴ ..... ریشه‌شناسی استکبار ۳-۱

۶۵ ..... حوزه‌های معنایی استکبار بر محور هم‌نشینی ۳-۲

۶۵ ..... محرومیت از هدایت، و ابتلا به عذاب الهی ۳-۲-۱

۶۷ ..... کفر ۳-۲-۲

۶۸ ..... تکذیب آیات الهی ۳-۲-۳

۶۸ ..... ظلم ۳-۲-۴

- ۶۹ ..... ۳-۲-۵- بی اعتقادی به معاد.
- ۷۰ ..... ۳-۲-۶- مجادله با حق، بدون برهان.
- ۷۱ ..... ۳-۲-۷- ملأ.
- ۷۳ ..... ۳-۲-۸- عَتَوَّ.
- ۷۴ ..... ۳-۲-۹- مانع هدایت شدن.
- ۷۵ ..... ۳-۲-۱۰- استنکاف.
- ۷۶ ..... ۳-۲-۱۱- ادبار.
- ۷۷ ..... ۳-۲-۱۲- اتراف.
- ۷۸ ..... ۳-۲-۱۳- عَلَّو.
- ۷۹ ..... ۳-۲-۱۴- غرور و خودبرتربینی.
- ۸۰ ..... ۳-۲-۱۵- تعارض میان حق و منافع.
- ۸۳ ..... ۳-۳- نتیجه گیری.
- ۸۵ ..... ۳-۳-۱- سطح اعتقادی.
- ۸۵ ..... ۳-۳-۲- سطح روحی و روانی.
- ۸۵ ..... ۳-۳-۳- سطح اجتماعی.

فصل چهارم: معناشناسی «ولی»

- ۸۹ ..... ۴-۱- مفهوم لغوی و اصطلاحی «ولی».
- ۹۰ ..... ۴-۱-۱- دوست و راهنما و یاری دهنده در دین و کفر.
- ۹۱ ..... ۴-۱-۲- دوست و یاری گر در دین.
- ۹۱ ..... ۴-۱-۳- فرزند.
- ۹۲ ..... ۴-۱-۴- دوست غیر خویشاوند.
- ۹۳ ..... ۴-۱-۵- نزدیک یا خویشاوند نزدیک.

- ۹۳ ..... ۴-۱-۶- پروردگار (منعم و مولا)
- ۹۴ ..... ۴-۱-۷- إله
- ۹۵ ..... ۴-۱-۸- خاندان و خویشان
- ۹۵ ..... ۴-۱-۹- برده آزاد شده
- ۹۶ ..... ۴-۱-۱۰- دوستان مخلص و یکدل و طرف اعتماد و مشورت
- ۹۷ ..... ۴-۲- نتیجه گیری

فصل پنجم: حکومت

- ۹۹ ..... ۵-۱- مقدمه
- ۱۰۰ ..... ۵-۱-۱- مفهوم لغوی و اصطلاحی حکومت
- ۱۰۱ ..... ۵-۱-۲- مفهوم لغوی و اصطلاحی فترت
- ۱۰۲ ..... ۵-۲- رابطه نبوت و امامت
- ۱۱۴ ..... ۵-۳- اشارات قرآن کریم به حکومت و رهبری
- ۱۱۴ ..... ۵-۳-۱- امام
- ۱۱۵ ..... ۵-۳-۲- اولی الامر
- ۱۱۶ ..... ۵-۳-۳- حکم
- ۱۱۷ ..... ۵-۳-۴- خلیفه
- ۱۱۸ ..... ۵-۳-۵- سلطان
- ۱۱۸ ..... ۵-۳-۶- ملک
- ۱۲۰ ..... ۵-۴- حکومت‌های الهی در قرآن
- ۱۲۱ ..... ۵-۵- ویژگی حکومت‌های الهی و یک نمونه از تاریخ صدر اسلام
- ۱۲۸ ..... نتیجه گیری و پیشنهاد
- ۱۲۸ ..... فهرست منابع

فهرست نمودارها

عنوان	صفحه
نمودار ۱-۲: رابطه‌ی جزئی هم نشین های «استکبار» در قرآن	۸۲
نمودار ۲-۲: رابطه‌ی جزئی هم نشین های «استکبار» در قرآن	۸۳
نمودار ۳-۲: شبکه‌ی معنایی «استکبار» با هم نشین های در قرآن کریم	۸۴
نمودار ۴-۲: رابطه‌ی میان ریشه ها و آثار استکبار بر اساس آیات قرآن کریم	۸۶

مقدمه

معناشناسی واژه های قرآنی یکی از راه های نوین پژوهش در قرآن کریم است که در فهم دقیق کلمات و تفسیر آیات تأثیرگذار است. در این پژوهش با عنوان «معناشناسی واژگان مربوط به حوزه فقه سیاسی در قرآن کریم»، مباحث واژگان فقهی - سیاسی مورد بحث دقیق معناشناسی قرار می گیرد که از این رهگذر، روابط آن واژه که با واژگان دیگر ایجاد می شود را مورد بررسی قرار می دهد. لذا در ابتدا به بحث های تاریخی و معانی توصیفی و ترکیبات و مفردات که از اهم بحث های معناشناسی است پرداخته و بعد از آن خود بحث معناشناسی فقه سیاسی مورد بررسی واقع می شود. در ادامه به بررسی فقهی و سیاسی واژگان مورد نظر می پردازیم تا تغییرات در معنای لغوی این واژه ها با معنای اصطلاحی و تطوّر زبانی آن آشکار شود و معنای جدید کشف شود.

لذا بعد از ذکر کلیات تحقیق و در فصل اول به معناشناسی فقه سیاسی، چپستی و قلمرو فقه سیاسی، تاریخ فقه سیاسی و مبانی فقه سیاسی می پردازیم.

فصل دوم بررسی واژه ظلم می باشد که این واژه از نظر لغوی و اصطلاحی و روابط معنایی آن و کاربردهای قرآنی ریشه ظلم مورد بررسی قرار گرفته است.

در فصل سوم واژه استکبار ریشه شناسی شده است و حوزه های معنایی آن بر محور هم نشینی مورد بررسی قرار گرفته اند و آثار و نتایج آن از نظر اعتقادی و روحی و روانی و اجتماعی پرداخته شده است.

در فصل چهارم واژه ولی که مهمترین واژه درباره ولایت و امامت است مورد بررسی قرار می گیرد. این واژه از نظر لغوی و اصطلاحی با توجه به نظریه چند معنایی و کتاب های تفسیری مورد تحلیل قرار می گیرد.

فصل پنجم معناشناسی حکومت می باشد که در این فصل به بررسی واژه حکم و معنای لغوی و اصطلاحی پرداخته شده و بعد به تبع آن حکومت مورد بحث واقع شده که همان رابطه بین دین و دولت است و به دنبال تبیین دیدگاه ها در موضوع رابطه نبوت و امامت و به معنای زمامداری و رهبری است و نمونه هایی از حکومت الهی را ارائه می دهد.

کلیات و طرح تحقیق

۱- بیان مسئله

معناشناسی واژه های قرآنی یکی از راه های مؤثر پژوهش در قرآن است که در فهم دقیق کلمات و تفسیر آیات تأثیرگذار است در معناشناسی توصیفی پس از انتخاب کلمات کلیدی قرآن بررسی می شود که معنای اصلی یا مراد گوینده چیست؟ و نیز معنای جانبی آن که از رهگذر روابط واژگان دیگر نظیر مترادف ها و مجاورها حاصل شده است چیست؟ تحول معنایی که در این رساله انجام می شود حوزه‌ی معناشناسی واژگان فقهی است که در حوزه سیاسی وارد شده از معناشناسی همان تحول واژگان فقهی سیاسی قرآن کریم است که در معناشناسی تاریخی به آن پرداخته می شود واژه هایی مانند ولی، ظلم، استکبار و ... که در قرآن به کار رفته اند که معانی مختلفی از این واژه ها را در ادوار نهان مورد واکاوی و معناشناسی قرار می دهیم که در طول زمان و بنابر مقتضیات زمان معنای آن تغییر کرده و رنگ سیاسی و حکومتی گرفته اند و واژگان بسیاری می توان در زبان عربی یافت که در قرآن از آن ها برای ادای معانی انتزاعی در حوزه مفاهیم دینی که غالباً تجریدی و اغفاری است به کار رفته است خصوصاً الفاظ عبادت مثل صلاه و زکاه، واژه حکم که در لغت به معنای استحکام است که بر همین اساس که میله آهنی لگام اسب را حکمه نامیدند زیرا مرکب را برای سوار کار رام کرده از سرکشی باز می دارد ولی حکم در اصطلاح مراجع فقه عبارت است از خطاب شرعی و اثر آن مانند وجوب و حرمت امر و معنی ولایی و حکومتی علاوه بر مناسبت لغوی و اصطلاح سیاسی در فقه حکم نامیده می شود.

۲- اهمیت و ضرورت تحقیق

در اهمیت معناشناسی فقه سیاسی همین بس است که واژه های معناشناسی فقه سیاسی برای تشکیل حکومت اسلامی با توجه به دوران های مختلف در زمان قبل از اسلام و بعد از اسلام تا زمان ها مورد واکائی و پژوهش قرار می گیرد و معناهای متفاوتی را در لغات بعد از تشکیل حکومت اسلامی در زمان پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) به خود گرفته است و تاکنون ما را درگیر حکومت و طاغوت و استکبار و ... می کند. واژه های استکبار و ظلم و حکومت ظلم که در دوران ما هم با توجه به تشکیل حکومت اسلامی چقدر برای ما اهمیت دارد.

۳- اهداف تحقیق

قرآن کریم به زبان عربی مبنی و مطابق با اسالیب عربی و نظم مرجع آن نازل شده است. بدیهی است هرکسی بخواهد به معانی و مقاصد قرآن کریم دست یابد باید بهره زیادی از زبان و لغت عربی داشته باشد و گرنه قادر به فهم آن نخواهد بود عالمان و مفسران اسلامی همواره بر ضرورت آگاهی از معانی الفاظ قرآن کریم به عنوان مقدمه ورود به تفسیر قرآن کریم تأکید کرده اند.

۴- پیشینه تحقیق

در رابطه با پیشینه موضوع واژگان فقهی سیاسی قرآن کریم کتاب های زیادی چاپ نشده است ولی کتاب هایی چون کتاب «فقه سیاسی» استاد عباسعلی عمید زنجانی، «گفتارهای در فقه سیاسی» استاد منصور میراحمدی و «تفسیر سیاسی قرآن (فقه سیاسی)» حسین میرزاخانی، «فقه سیاسی» روح الله شریعتی در مباحث فقه سیاسی تألیف شده است.

همچنین پژوهش های مستقلی درباره ی واژه های «ظلم، استکبار، ولی و حکومت» انجام شده و در مجلات سیاسی و پژوهشکده ها به چاپ رسیده است که از جمله ی آن ها «معناشناسی در زمانی واژگان قرآن کریم» اثر استاد سید حسین سیدی، مقاله «معناشناسی قرآن کریم» اثر محمد حسین شریفی نیا، مقاله «فقه سیاسی اسلام» ابوالفضل شکوری می باشد.

بعد از انقلاب اسلامی این کتاب ها و اثرات زیادتر شده است که به پژوهش روز در این روزگار برای اثبات حکومت اسلامی و ولایت فقیه توسط اساتید حوزه و دانشگاه تبدیل شده است و از جمله ی آن ها کتاب «ولایت فقیه و حکومت اسلامی» که توسط نشر امام خمینی (ره) و «اثبات ولایت فقیه» توسط اساتید محترم حوزه علمیه قم از جمله آیت الله مصباح یزدی هم به چاپ رسیده است.

۵- سوالات تحقیق

۵-۱- سؤال اصلی:

۱. واژگان ظلم، استکبار، ولی و حکومت در قرآن کریم و در فقه سیاسی به چه معانی دلالت دارد؟

۵-۲- سوالات فرعی:

۱. واژگان همنشین و جانشین واژه های ظلم، استکبار، ولی و حکومت، در قرآن کریم کدام واژه ها هستند؟

۲. آیا این واژه ها در گذر زمان دچار تطوّر معنایی شده اند؟

۶- فرضیه های تحقیق

۶-۱- فرضیه اصلی:

۱. فرضیه اصلی در مورد معنای این واژگان در فقه سیاسی، توسعه و همچنین در برخی موارد تطور و در موارد بسیار معدودی نیز تضييق معنایی می باشد.

۶-۲- فرضیه های فرعی:

۱. تاریکی و نقصان و آسیب و ... برای واژه های ظلم، تکبر و اتراف و غرور و ... برای واژه های استکبار، دوست و راهنما و یاری دهنده برای واژه های ولی، امر و سلطان و داوری و ... برای واژه های حکم، برخی از واژگان همنشین و جانشین واژه های مورد نظر می باشند.

۲. چنین به نظر می رسد که برخی از این واژه ها در گذر زمان دچار توسعه، تضييق و یا تحول معنایی شده اند.

